

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНИХ СЛОБОЖАНЩИНИ (XIX – поч. XX ст.)

У статті на основі аналізу історико-педагогічних джерел висвітлюються ідеї науковців-медиків та природознавців Харківського університету та досвід їх діяльності стосовно формування здорового способу життя в XIX – на початку XX ст. Окреслюються основні напрями формування здорового способу життя викладачами медичного та фізико-математичного факультетів Харківського університету. Автор статті висвітлює науково-педагогічну діяльність учених щодо формування здорового способу життя студентів як у режимі навчальної роботи, так і у позааудиторний час. Названо маловідомі публікації науковців Харківського університету, що присвячені проблемі боротьби із соціальними негараздами. Доведено, що більшість питань щодо формування здоров'язбережувального освітнього середовища не могли бути вирішеними у досліджуваній період через відсутність сприятливих суспільно-політичних умов.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, університет, просвітницька діяльність, науковець, вища медико-фармацевтична освіта, студент.

В статье на основе анализа историко-педагогических источников исследуются идеи ученых-медиков и естествоиспытателей Харьковского университета, а также опыт их деятельности относительно формирования здорового образа жизни в XIX – в начале XX вв. Выделены основные направления формирования здорового образа жизни, характерные для научно-педагогической деятельности преподавателей медицинского и физико-математического факультетов Харьковского университета. Автор статьи рассматривает научно-педагогическую деятельность ученых по формированию здорового образа жизни студентов как в режиме учебной работы, так и во внеаудиторное время. Названы малоизвестные публикации ученых, посвященные вопросам борьбы с социальными проблемами. Доказано, что большинство вопросов относительно формирования здоровьесберегающей образовательной среды не могли быть решены в исследуемый период из-за отсутствия благоприятных общественно-политических условий.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, университет, просветительская деятельность, научный работник, высшее медико-фармацевтическое образование, студент.

The article highlights the ideas of Medical scientists and naturalists of Kharkiv University and their experience within the activity regarding healthy lifestyle formation in the 19th – early 20th century, based on the research and analysis of historical and pedagogical sources.

The article outlines that the issue of a healthy lifestyle advocated a separate topic in the national educational thought during the researched period, but was present in the context of understanding the problems of personal development, solving sanitation problems and health problems. The author of the article mentioned the main directions of researchers' healthy lifestyle formation in Slobozhanshchina in the researched period. It was noted that Medical scientists and naturalists of Kharkiv University put forward ideas and carried out activities in relation to the healthy lifestyle formation among students during both academic work and extracurricular time (during the performances at the university, through demonstrations of exposures on health protection in museums and at exhibitions, teachers' charity resulting in the protection of the students' health, due to surveys of students and processing of the information received). Promoting

understanding of the physical, psychological and spiritual components of health while teaching courses at the Medical Faculty helped students to adapt to the training and prepare for future careers better.

It was noted that the teachers of the Medical Faculty of Kharkiv University had showed private initiative within the issue of students' health care formation. It was named the less known publications of Medical scientists and naturalists of Kharkiv University concerning the issue of combating social ills. It is considered the interesting ideas that were put forward by Medical scientists and physicians regarding active longevity achievement.

It is proved that scientists the Slobozhanshchina of were not able to realize all their ideas for a healthy lifestyle formation in the 19th – early 20th century due to a lack of favorable social and political conditions.

Keywords: *healthy lifestyle, University, Medical and Pharmaceutical education, scientist, educational Activities, student.*

Постановка проблеми. У період сьогодення ядром державної гуманітарної політики щодо національного виховання є забезпечення умов розв'язання проблеми формування здорового способу життя, соціальної активності, відповідальності та толерантності. Умовою зростання рівня відповідального ставлення молоді до проблеми здоров'я людини є створення в Україні здоров'язбережувального освітнього середовища, що актуалізує вивчення шляхів вирішення відповідної проблеми в минулому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка педагогічної діяльності викладачів медичного факультету Імператорського Харківського університету була розкрита у публікаціях Д. Багалія, Д. Міллера та І. Скворцова [1; 9]. У виданнях сучасних науковців стосовно теми дослідження нашу увагу привернули довідкова література [12], публікації з історії медицини (К. М. Гамалія) [2], історико-педагогічні дослідження просвітницької діяльності освітян та учених Слобожанщини (Т. В. Коломієць, М. Л. Кушик) [6; 8].

Невирішені складові загальної проблеми. Поза увагою дослідників залишилися важливі складові педагогічної спадщини науковців-медиків та природознавців щодо створення здоров'язбережувального освітнього середовища. До того ж потребує систематизації викладений у наукових працях матеріал стосовно напрацювань представників вищої медико-фармацевтичної школи у справі дослідження здоров'я людини.

Мета статті – на основі вивчення та аналізу історико-педагогічних джерел висвітлити ідеї науковців-медиків та природознавців Харківського університету та досвід їх діяльності стосовно формування здорового способу життя в ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Сучасні науковці визначають «здоровий спосіб життя» як багатофункціональну спрямовану діяльність, яка взаємопов'язана з фізичним, соматичним, психічним та моральним здоров'ям, що вимагає всебічного підходу; таку життєдіяльність людини, що базується на принципах розумної організації життя, гармонійної єдності фізичних, психічних та духовних функцій людини й тим самим забезпечує можливість збереження та зміцнення здоров'я, досягнення активного довголіття [12, с. 165].

На початку ХІХ ст. кількість медиків у Російській імперії неухильно збільшувалася, але цього було недостатньо, щоб задовольнити потреби країни в лікарях. Подібне становище було характерним і для Слобожанщини. За свідченням Д. Багалія, у ХІХ ст. міський центр Слобожанщини, Харків, був середовищем поширення різних хвороб [1, с. 91]. Крім санітарно-гігієнічних проблем, з якими стикалася студентська молодь, у досліджуваний період набула поширення проблема алкоголізму.

Хоча велика частка студентів потерпала від нестатків, витрати на тютюн та алкоголь були значними (від 2,5 до 6 руб. щомісячно на початку ХХ ст.). На І Всеросійському антиалкогольному з'їзді (1910 р.) було зазначено, що в Харківському університеті, за даними анкетування, кількість студентів, які вживали алкогольні напої становила 58–71 %. Серед причин, що викликали схильність молоді до споживання спиртних напоїв, більшість респондентів називала незадовільне середовище в середніх навчальних закладах. Подібні відповіді студентів були характерними й для інших вищих навчальних закладів (ВНЗ) Російської імперії. Ускладнювало ситуацію незадовільного стану здоров'я молоді також поширення інфекційних хвороб у ВНЗ [18].

Усвідомлення наведеної інформації освітянами імперської доби обумовлювало пошуки шляхів формування здорового способу життя підростаючого покоління. Особливу активність у цьому напрямі виявили викладачі медичного та фізико-математичного факультетів, які працювали з майбутніми фахівцями медико-фармацевтичної галузі.

У досліджуваний період низка навчальних дисциплін, що викладалися майбутнім медикам, націлювала студентів до набуття знань, умінь та навичок стосовно організації охорони здоров'я. Особливе значення з цього приводу відводилося гігієні. У період, що передував утворенню самостійної кафедри загальної гігієни в Харківському університеті, питання гігієни висвітлювались в промовах учених навчального закладу (див. табл.).

Таблиця

Тематика промов викладачів Харківського університету на початку ХІХ ст. [9]

Автор промови	Назва виступу	Захід, дата
1	2	3
П. М. Шумлянський	Про фізичні способи життя	Урочистий акт, 1806 р.
Л. О. Ванноті, В. Ф. Дрейсіг	Про жажливе забруднення м. Харкова, яке зумовлює різні хвороби	Рада медичного факультету, 1807 р.
В. Ф. Дрейсіг	Про вплив їжі на здоров'я людини	Урочистий акт, 1809 р.
А. І. Стойкович	Про причини, які роблять повітря неспроможним для дихання	Урочистий акт, 1811 р.
І. П. Каменський	Про фізичне виховання дітей та про вплив його на розумовий і моральний стан їх	Урочистий акт, 1812 р.
І. Д. Книгін, М. Болгаревський, В. Ф. Дрейсіг	Про попередження заразних хвороб, що розвиваються від полонених французів	Рада медичного факультету, 1813 р.

1	2	3
І. Д. Кнігін	Про дихання	Урочистий акт, 1813 р.
Л. О. Ванноті	Про ймовірне виліковування майже усіх захворювань	Урочистий акт, 1818 р.
О. П. Богородський	Про фізичний розвиток новонароджених	Урочистий акт, 1825 р.
М. І. Еллінський	Про найближчу причину запалення	Урочистий акт, 1826 р.
І. Д. Кнігін	Про будову загальних покривів людського тіла та їх користь	Урочистий акт, 1827 р.
І. М. Рейпольський	Міркування про холеру	Урочистий акт, 1831 р.

У 1806 р. почалось регулярне викладання окремого курсу гігієни на медичному факультеті. У 1806-1812 рр. професор А. Я. Калькау (1765–1812 рр.) читав студентам латинською мовою курс дієтики, в якому висвітлювались питання гігієнічного характеру стосовно раціонального харчування як фактора здоров'я людини. У 1806-1810 рр. професор хірургії Л. О. Ванноті (1771–1819 рр.) викладав курс медичної поліції разом з дієтикою. Створення самостійної кафедри гігієни відбулося в 1872 р. [9].

У 1884 р. І. П. Скворцов (1847–1921 рр.), який з 1885 р. і впродовж майже 20 років був ординарним професором Харківського університету, виступив у пресі з проектом реформи медичної освіти в Росії, в якому пропонував висвітлювати «умови здорового життя і засоби запобігання (гігієна) та лікування (власне медицина) хвороб» на університетських факультетах упродовж 4-х років, коли «дається загальна медична освіта» [2].

Відомий географ та ботанік А. М. Краснов (1862–1915 рр.) у «Листах до батьків» (1911 р.) на основі власних спостережень за студентами під час екскурсій та колегами під час відряджень упродовж 20-ти років науково-педагогічної діяльності зробив висновок про необхідність надання систематичних знань з гігієни та санітарії на всіх рівнях освіти. Він рекомендував також скористатися досвідом іноземців й писав: «У наших сусідів на Далекому Сході вже давно діє вироблена система. Це уроки виховання. Чи можна коли-небудь створити щось подібне в нас? Усе буде залежати від організації справи, від вибору викладача і його таланту... Правила...будуть виводитися самими учнями зі спільного з викладачем розбирання конкретних випадків; якщо душа учня буде розвиватися паралельно з його розумом і зовнішністю, то й це буде вже великим кроком уперед у нашій школі» (переклад автора) [7].

На необхідність формування гігієнічного мислення педагогів указував І. П. Скворцов. Він вважав, що «педагогам не треба чекати, доки знайдеться педагог-спеціаліст з анатомії, фізіології і т.п. для застосування медичних знань у справі виховання, а треба звернутися до анатомії та фізіології і т.п. з проханням указати важливі для виховання аспекти їх спеціальних знань» (переклад автора). Професор зауважував, що така робота вже «в ходу», свідченням чого, на його думку, є періодичні педагогічні видання та педагогічні товариства [14, с. 186–187]. Науковий пошук підтверджує наведений умовивід І. П. Скворцова.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. прогресивно налаштована інтелігенція Слобожанщини з представників освіти, зокрема й медичної, залучалася до роботи Педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства. Професор фізіології В. Я. Данилевський був одним з ініціаторів заснування в Харкові Педагогічного відділу сприяння справі виховання, відкриття якого відбулося у 1914 р. Вивчення програми діяльності Педагогічного відділу дозволяє зазначити, що напрямом його роботи було сприяння фізичному розвитку дітей [3, л. 24].

Вагоме місце в науковій роботі професорів медичного факультету Харківського університету посідали питання психогієни та її значення у вихованні молоді. Так, І. П. Скворцов розмірковував про важливу складову здоров'я людини – духовне здоров'я [13, с. 14] та передбачив зростання інтересу педагогів до досліджень у сфері психології з метою ефективної організації процесу виховання освіченої особистості, яка вміє «укріплювати тіло, розвивати розум, облагороджувати мораль» [13, с. 67].

У досліджуваній період важливим напрямом формування науковцями Слобожанщини здорового способу життя були публікації науково-популярних видань, присвячених проблемі боротьби із соціальними негараздами, в яких було викладено чимало оригінальних думок, ідей, які й сьогодні є надзвичайно актуальними [5].

Харківське медичне товариство (ХМТ) було на Слобожанщині сполучною ланкою між лікарями-практиками та викладачами медичного факультету університету. Розпочавши свою діяльність у 1861 р., ХМТ привертало увагу громадськості до актуальних проблем охорони здоров'я [8; 17]. Функціональна схема форм і методів діяльності ХМТ зображена на рис. 1.

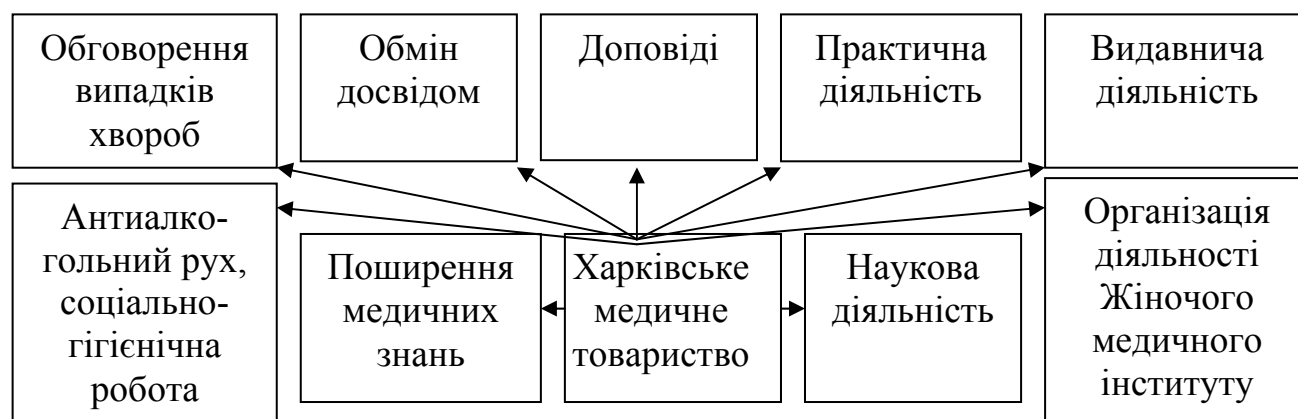

Рис 1. Функціональна схема форм і методів діяльності ХМТ

М. І. Светухін, обраний головою ХМТ у 1905 р., у своїй доповіді називає просвітницьку діяльність, зокрема стосовно формування здорового способу життя, одним з провідних завдань товариства [17].

Періодичним виданням товариства з 1906 р. був «Харьковский медицинский журнал». Журнал виходив 10 разів на рік. Безумовно,

пріоритетним напрямком змісту журналу була його науковість, але крім наукових статей, він містив хроніку й виконував видатну місію ознайомлення читачів з поточним медичним життям на Слобожанщині, в Російській імперії та за кордоном. «Харьковский медицинский журнал» користувався великим авторитетом не лише у медичних колах, бо проблемами охорони здоров'я цікавилися не тільки фахівці. Інтерес до питань медицини визначався практичною потребою, викликаною недостатньою кількістю лікарів і необхідністю вдаватися до самопомоги при хворобах. Саме тому кожне видання журналу знаходило живий відгук у читацькому середовищі. За свою просвітницьку діяльність «Харьковский медицинский журнал» отримав вищу нагороду Всеросійської гігієнічної виставки – почесний диплом [17].

Першу Всеросійську гігієнічну виставку в Петербурзі, де цікаву експозицію представило ХМТ, було названо в періодичній пресі досліджуваного періоду «практичним народним університетом». Акцентувалася увага на висвітленні у матеріалах відділу ХМТ ролі Жіночого медичного інституту в справі боротьби за здоровий спосіб життя серед населення Слобожанщини. Зауважувалося, що лікарі та вчителі свої враження від виставки «понесуть у життя, в школу, в народні маси ... закинуть ідеї про нове, краще, здорове життя» (переклад автора) [11].

Поширенню знань серед студентства про способи запобігання хворобам сприяли музейні експозиції Етнографічного музею, створеного при Харківському університеті в 1902 р. За свідченням М. Ф. Сумцова: «... в музеї звертає на себе увагу колекція народної медицини. Зібрало її декілька осіб, між іншими професор Краснов та добродійка Радакова. Колекція міститься в чотирьох великих вітринах і складається з цілющих трав (більше двох сотень), з назвищем кожної та вказівками на те, від яких хвороб вони допомагають. Дуже гарно влаштована, ця колекція має велику кошовність» [16, с. 182].

У процесі педагогічної діяльності викладачі медичного факультету Харківського університету виявляли приватну ініціативу у справі формування охорони здоров'я студентської молоді. Так, на початку ХХ ст. (1909 р.) з ініціативи професора кафедри загальної патології Харківського університету О. В. Репрева (1853-1930 рр.) в Харкові було створено Товариство допомоги хворим недостатнім учням у вищих навчальних закладах м. Харкова [18].

Формуванню здорового способу життя серед дітей та юнацтва сприяла культурно-просвітницька робота Харківського товариства поширення у народі грамотності (далі – Товариство грамотності, ХТГ), заснованого зусиллями групи викладачів Харківського університету на чолі з професором М. М. Бекетовим (1827–1911 рр.) у 1869 р. для поширення освіти серед народу. У роботі ХТГ активну участь брав професор медичного факультету В. Я. Данилевський, який на початку ХХ ст. виконував обов'язки голови Товариства грамотності [4].

У 1897 р. при ХТГ було засновано Санітарний комітет, який забезпечував безкоштовним медичним обслуговуванням понад 600 учнів шкіл та училищ товариства і проводив у них читання циклів лекцій з питань гігієни та

фізіології людини. Заснована через два роки Комісія літніх дитячих колоній відкрила біля Харкова два літніх табори, в яких щорічно протягом трьох місяців оздоровлювались приблизно по 100 дітей, які навчалися у школах Товариства грамотності [6, с. 108-109]. За сприяння ХТГ було відкрито спеціальний і єдиний у державі табір для дітей, хворих на трахому, діяльність якого дала вражаючі результати: за один сезон під керівництвом М. П. Трінклера (1859–1925 рр.) було виліковано 27 із 30 дітей. За наполяганням Санітарного комітету та Шкільно-педагогічного Комітету (створеного у 1902 р. для опікування поліпшенням постанови шкільної справи в навчальних закладах ХТГ) в усіх навчальних закладах ХТГ було введено гарячі сніданки, регулярно проводились екскурсії [4].

Вивчення педагогічної спадщини учених-медиків дозволяє виявити висунуті ними ідеї стосовно досягнення активного довголіття. Заслуговує на окремих аналіз стаття І. П. Скворцова «Человеческие идеалы и действительность в жизни и науке», в якій він намагається критикувати міркування І. І. Мечникова (1845–1916 рр.) стосовно долі людей похилого віку в майбутньому. Річ у тому, що І. І. Мечников, який був почесним членом ХМТ, намагався створити теорію ортобіозу (правильного життя), засновану на вивченні людської природи й на встановленні засобів до виправлення її дисгармоній. Висвітлюючи свої погляди у книзі «Этюды оптимизма», Ілля Ілліч акцентував увагу на тому, що в майбутньому навіть «старі люди» не будуть втрачати пам'ять, будуть зберігати розумові здібності, «застосовуючи свою велику досвідченість до найбільш важливих та делікатних справ суспільства» (переклад автора) [15, с. 20]. На думку І. П. Скворцова, «піклування про матерів та дітей для людського добробуту є незрівнянно важливішою справою, ніж турбота про старих людей, що має більше особистий ... характер» (переклад автора) [15, с. 20]. На наш погляд, Іринарх Поліхронійович не зрозумів, що у своїх філософських працях І. І. Мечников, розкриваючи власне бачення проблеми розвитку людства у контексті ідей російського космізму, велику роль відводив саме вихованню молоді. Ілля Ілліч зауважував, що освітянам важливо пам'ятати: «почуття життя» піддається розвитку, треба в цьому напряму спрямовувати й виховання [10, с. 222].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Науковий пошук свідчить, що в означений період питання формування здорового способу життя не виступало окремою темою у вітчизняній педагогічній думці, однак було присутнім у контексті осмислення проблем розвитку особистості, вирішення санітарно-гігієнічних проблем та проблеми здоров'я людини.

Науковці-медики та природознавці Харківського університету висували ідеї та проводили діяльність щодо формування здорового способу життя студентів як у режимі навчальної роботи, так і у позааудиторний час (актові виступи в університеті; демонстрація експозицій засобів охорони здоров'я в музеях та на виставках; добродійність викладачів у справі охорони здоров'я студентської молоді; опитування студентів та обробка отриманої інформації).

У досліджуваній період важливим напрямом формування науковцями Слобожанщини здорового способу життя була їх просвітницька діяльність

завдяки публікації науково-популярних видань, присвячених проблемі боротьби із соціальними негараздами. Цікаві ідеї були висунуті науковцями-медиками відносно досягнення активного довголіття.

Просвітницька діяльність представників вищої медико-фармацевтичної школи Харківського університету у справі формування здорового способу життя відбувалася завдяки організації роботи низки наукових, освітніх товариств.

Харківські освітяни також вважали педагогічно доцільним зміцнення й збереження здоров'я дітей та молоді шляхом вивчення, критичного відбору та впровадження передового зарубіжного досвіду з означеної проблеми.

Однак науковці Слобожанщини були неспроможні реалізувати всі свої ідеї стосовно формування здорового способу життя протягом досліджуваного періоду. Більшість питань щодо формування здоров'язбережувального освітнього середовища не могли бути вирішеними у ХІХ – на поч. ХХ ст. через відсутність сприятливих суспільно-політичних умов.

Подальших розвідувань потребує вивчення педагогічно доцільних ідей та досвіду харківських освітян стосовно вирішення проблеми охорони здоров'я людини, організаційних умов створення здоров'язбережувального освітнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д. И. История г. Харькова за 250 лет существования (1655–1905). Истор. монография. В 2 т. Т. 2 (ХІХ – нач. ХХ). Репринтное издание / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х. : Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – 976 с.

2. Гамалія К. М. Відомий гігієніст та громадський діяч І. П. Скворцов / К. М. Гамалія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua>

3. ДАХО. Ф. 29. «Матеріали про затвердження статутів добровільних товариств і спілок по Харківській губернії». – Оп. 1. – Спр. 430 «Об утверждении устава Харьковского педагогического общества для содействия делу воспитания» (35).

4. ДАХО. Ф. 200 «Харківське товариство поширення в народі грамотності». – Оп. 1. – Спр. 214 «Отчет о деятельности санитарного комитета за 1899 г.» (51).

5. Ковалевский П. И. Пьянство, его причины и лечение / П. И. Ковалевский. – Х. : Издание журнала «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии», 1888. – 112 с.; Фавр В. В. Способы общественно-государственной борьбы с пьянством / В. В. Фавр. – Харьков : Паровая тип. и лит. Зильберберг, 1901. – 58 с.

6. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) / Т. В. Коломієць; Харк. ун-т внутр. справ. – Х. : Консум, 1998. – 190 с.

7. Краснов А. М. Письма к родителям. Письмо четвертое / А. М. Краснов // Южный край. – 1911. – 17 июня.
8. Кушик М. Л. Роль медичних товариств в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. / М. Л. Кушик // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/32_DWS_2008/Istoria/36734.doc.htm
9. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под. ред. проф. И. П. Скворцова и Д. И. Багаляя. – Х. : Изд-во университета, 1905-1906. – 471 с.
10. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Наука, 1988. – 328 с.
11. Недригайлов В. Первая всероссийская гигиеническая выставка в Петербурге / В. Недригайлов // Утро. – 1913. – 6 июля.
12. Педагогіка здоров'я : великий енциклопедичний словник з екологічної, валеологічної та інклюзивної освіти [Текст] / О. Ю. Ажиппо, М. К. Подберезський, Ю. Д. Бойчук та ін. ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Харк. держ. акад. фіз. культури, Навч.-наук. ін-т педагогіки та психології. – Х. : ХДАФК, 2013. – 433 с.
13. Скворцов И. П. К. Д. Ушинский как педагог – публицист / И. П. Скворцов // Вестник воспитания. – 1894. – № 7. – С. 182-199.
14. Скворцов И. П. О воспитании с гигиенической точки зрения / И. П. Скворцов. – Казань : Тип. Императорского университета, 1880. – 68 с.
15. Скворцов И. П. Человеческие идеалы и действительность в жизни и науке / И. П. Скворцов // Вестник знания. – 1894. – № 2. – С. 3-22.
16. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов // Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова. – Х. : Акта, 2002. – 282 с.
17. Харьковское медицинское общество. 1861-1911 гг. : очерки его 50-летней деятельности / Сост. под ред. С. Н. Игумнова. – Харьков : Тип. М. Зильберберга и С-вья, 1913. – 23 с.
18. Южный край. – 1909. – 28 ноября, 1 декабря; 1910. – 1 января.